

Molnár Irén

A SZOCIOLÓGIA SZAKÁGAZATAINAK HELYZETE ÉS IDŐSZERŰ PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁGON — KULCSÁR KÁLMÁN KÖNYVÉBEN

Megjelent a Kossuth Könyvkiadó gondozásában, 1975-ben.

A mű eredeti címe: A szociológia ágazatai

Összeállította és szerkesztette: Kulcsár Kálmán

Tartalom: Kulcsár Kálmán: Bevezetés (7); I. A társadalom strukturális problémái (23); Ferge Zsuzsa: Társadalmi struktúra, osztály, réteg a mai szociológiában (25); Angyal Viktória: Városszociológia (54); Vágvölgyi András: Faluszociológia (78); Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás kutatása (95); Manchin Győző Róbert: Az életmód szociológiai problémái (114); Pataki Ferenc: A társadalmi csoportok (136); II. Intézmények, szervezetek a társadalomban (155); Kulcsár Kálmán: Politika és jogszociológia (157); Szentpéteri István: A szervezetek szociológiája (189); Héthy Lajos—Makó Csaba: Iparszociológia (209); Farkas János: Tudományszociológia (230); Szecsskő Tamás: A tömegkommunikáció szociológiája (250); Cseh-Szombathy László: A család-szociológia fő problémái és vizsgálati módszerei (270); III. A szociológia háttérkérdései (291); Pataki Ferenc: Szociálpszichológia (293); Szabó András: Kriminálpszichológia (313).

A magyarországi marxista szociológia fejlődésének egyik sajátossága, hogy nem mint általános szociológia fejlődik, hanem inkább az egyes szakágazataiban indult meg az elméleti, módszertani kutatás, de fogalmi területen is. Mindez, jellegzetesen kitűnik Kulcsár Kálmán¹ összeállításában és szerkesztésében, nemrég kiadott tanulmánykötetéből is. A Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent, a mintegy 330 oldalas mű, csak bizonyítja, hogy a szociológia fejlődése Magyarországon (a sokasodó szociológiai tárgyú tanulmányok mellett), milyen irányban halad. Az eddig megjelent könyvek főként általános szociológiával foglalkoztak, utalva csak az önálló kutatási területek és ágazatok sajátos helyzetére. Éppen olyan tanulmánykötet hiányzott, amelyben az ismert magyar szociológusok ágazatonként feldolgozzák és bemutatják az érdekeltekkel a szociológia különböző szakterületein szerzett ismereteket.

Mint kitűnik, „a marxista szociológia, még a kiválasztott szakágazatok esetében is különböző fejlettségi szintet ért el.”² Pl. a társadalom struktúrájára vonatkozó kutatások, a szervezett-szociológia, az iparszociológia már igen sok kutatási eredménnyel és elméleti általánosítással dicsekedhet, az életmódkutatás viszont alacsonyabb fejlettségi szinten vannak azokkal az ágazatokkal együtt, amelyek szintén még csak kutatásuk kezdeti stádiumában vannak. A társadalmi igények a fejlődő szocialista állam nyújtotta lehetőségek között kialakult életmódjával, kultúrájával és a problémákkal párhuzamosan, megkövetelik a szociológia egyes területeinek kiszélesítését és elmélyítését. Kulcsár Kálmán, bevezetőjében helyesen szögezi le, hogy: „A szociológia fejlődése éppen ezért nem szakítható el attól a társadalomtól, amelynek problémáihoz kötődik, nem szakítható el attól a filozófiai alaptól, amely általános megközelítésmódját, szemléletét meghatározza, de nem szakítható el az emberi tudás fejlődésének jelenségeitől, tendenciáitól sem.”³

E tanulmánykötetnek többek között az a célja, hogy vázlatos képet adjon a szociológia néhány szakágazatának helyzetéről, egyes fontos problémáiról, hogy rámutasson azokra a tényezőkre, amelyek elősegítették a fejlődést a marxista szociológia előrehaladásában. E téren Magyarországon a leglényegesebb objektív elem a gazdaságfejlesztés (iparosodás) és a társadalmi tervezés kialakulása volt. Hatásukra előrehaladás észlelhető az üzemi és iparszociológiában, a szervezeti szociológiai kutatásokban, a tudatos irányítás és vezetés hatására pedig a jogszociológiában.

A tanulmánykötet szinte mindegyik szakterületen felveti, a tudományos megközelítés természetének kérdését. A leggyakoribb út először bemutatni a fejlődés irányvonalát a polgári szociológia szemszögéből, majd részletesen elemezni a marxista szociológia előrehaladását a Szovjetunióban, esetleg más szocialista országban és természetesen Magyarországon. A polgári szociológia kritikai értékelése a szociológiatörténet keretein belül megköveteli azt, hogy a marxista szociológia a valóságos folyamatok és jelenségek konkrét történeti feltárása mellett fejlődjék. Habár a polgári szociológia Max Weberig általában történeti szemlélettel vizsgálja meg a társadalmat, a módszer mégsem konkrét, hanem spekulatív.

Az empirikus és a dialektikus megközelítés nélkülözhetetlen, és ezért mondja a szerkesztő, hogy: „A marxista szociológia történeti konkrétsága tehát a társadalom valóságos jelenségeinek feltárását, a történeti folyamatokkal együttes értelmezését jelenti, azaz a múltban elindult és a jövőbe tartó folyamatok és az egyes társadalmi jelenségek összefüggéseinek elemzését”.⁴ Már Lenin is kihangsúlyozta, hogy a konkrét társadalmi-gazdasági formációk talaján való értelmezés lehetősége emelte a szociológiát igazán tudományá, amiért a társadalmi tudományoknak a jelenségeket konkrét totalitásukban, összefüggésükben kell szemlélni.

A polgári szociológia nem támaszkodik az általános történetfilozófiára és a szakszociológiai ismeretek általánosításakor, az átfogó társadalomelmélet kialakítása téves. Az útkeresés és bizonytalanság helyett, a szocialista illetve marxista szociológia nem csak az általános fogalmi apparátust építi, hanem elsősorban a társadalmi folyamatok megértéséhez szükséges részelméleteket fejleszti, az összefüggéseket figyelembe véve.

Miután Kulcsár kihangsúlyozza még a komplex megközelítési mód nélkülözhetetlenségét is (a gazdasági és társadalmi jelenségek összefüggéséből fakad a különböző tudományok kooperációja is), a kötetet három részre osztva, a következőképp csoportosítja a szakágazatokat:

I. A társadalom strukturális problémái;

II. Intézmények, szervezetek a társadalomban;

III. A szociológia határkérdései;

A társadalmi struktúra kutatása sajátos módon alakul Magyarországon — elsősorban azért, mert nem elégednek meg egy adott helyzet statikus ábrázolásával, mert megfelelő analitikus kategóriák segítségével igyekeznek a társadalom mozgástörvényeit feltárni. A statika és a dinamika már Marx ábrázolásában is egységet alkotott, úgy, mint az osztály és osztályharc kategóriák. A társadalmi struktúra vizsgálatának esetében igen sok elméleti deformációkkal találkozunk a tőkés társadalomban, de Ferge Zsuzsa (ennek az ágazati résznek az írója) ugyanakkor megemlíti a szocialista társadalomban (főleg a kelet-európai országokban) jelentkező hibákat is. „A dogmatizmus az adott összefüggésben szinte lehetlenné tette, hogy az elmélet túllépjen azon a jogi és politikai jellegű meghatározáson, amely szerint a szocializmus társadalmi struktúrája kimerítően megragadható a két tulajdonviszony (illetve tulajdonforma) szerint elkülönülő szövetséges osztály (munkásosztály és parasztság) és az értelmiség mint önálló réteg kategóriáival.”⁵ A XX. kongresszus után a Szovjetunióban is megindultak az empirikus kutatások. Magyarországon viszonylag korán és nagy lendülettel indult meg a munka, főleg a fejlett statisztika tevékenységére támaszkodva, több irányban, mégis a marxizmus talaján keresve a választ.

Az osztály fogalmának meghatározásánál legtöbbször elfogadták Leninnek „A nagy kezdeményezés”-ben megadott definícióját: „Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyraoszt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következtetésül a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan nagy csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társa-

dalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük”.⁶ Viszont, a munkásság és a parasztság között még mindig megfigyelhetők a lényegbevágó különbségek, hogy ne beszéljünk a többi közbülső rétegről is — habár a szocialista társadalom az osztályok megszüntetésére törekszik. Szinte minden kutató felteszi a kérdést: mi a helye, szerepe és meghatározása a munkásosztálynak a szocialista társadalom viszonyai között? Le kell szögeznünk azt, hogy a munkásosztály vezető ereje és folyamatos forradalmi szerepe vitathatatlan, a fogalom meghatározásában azonban már eltérések vannak. A struktúrát meghatározó lényegi viszony egy-egy mozzanatát formálisan abszolútizálják és így tkp. a munkásosztály fogalma, „parttalanná” válik. Pl. Taubert, német szociológus szerint a munkásosztályhoz, mint alapvető osztályhoz tartozik minden dolgozó, kivéve a parasztságot, a kisárutermelőket és a kapitalistákat, valamint néhány kisebb foglalkozási csoportot (pl. orvosok). Itt van tehát, a fizikai munkástól, a pedagógusig, tudósig és az államapparátus vezetőig mindenki. A tőkés államokban, a formális meghatározás segítségével próbálják tehát háttérbe szorítani az osztálylényeget, a munka és értékek alapján kialakuló viszonyokat, fejlődési tendenciákat. Más a helyzet a szocialista országokban; ott nyugodtan lehet beszélni az osztályellentétek megszűnésének folyamatáról. A Szovjetunióban, de Magyarországon is arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy „az osztályok közötti különbségek minden létszférában veszítenek jelentőségükből, míg az osztályon belüli, a munka jellegéből, a foglalkozásból, szakképzettségi szintből adódó különbségek megmaradnak, s egyre erősebben érződnek.”⁷

A társadalmi csoportok meghatározásánál, már a marxista szociológiában is nehézségek vannak. Ugyanis e fogalom „nélkülöz mindenfajta konkrét tartalmasságot és határozott szociális minőséget.” Tkp. „... tudományos közhelyet fejez ki...”⁸, azt, hogy az ember csak az emberek között fejlődhet társadalmi lénné. Személyes környezete viszont csoportszerűen szerveződött. A szociális egyesülés formája és az egymás közti viszonyok mindenkor, az egyes gazdasági társadalmi alakulatok törvényszerűségétől függenek. Éppen ezért a társadalmi struktúrában csak meghatározott szociális minőségű, konkrét funkciókkal felruházott csoportok alakulnak. A társadalom képződményeként a csoport két féle lehet:

- a.) személyes együttműködésen alapuló — kiscsoportok, kollektívák;
- b.) azonos karakterisztikummal rendelkező egyének halmaza — társadalmi nagycsoportok (a makroszférában).

A műből kitűnik, hogy főleg a társadalmi kiscsoportok jelenségtudománya önállósult. A vele kapcsolatos jellegzetességek, típusok, szerkezet, problémák és nyílt kérdések, sokat foglalkoztatják a szociológusokat Magyarországon is. A tagok viselkedésének rendszere, a lappangó belső feszültség, illetve a dinamikus történések kölcsönösen feltételező rendszere

külön tudományágat képvisel, ez a „csopordinamika” (Kurt Lewin elnevezése). A csoportok kutatása több jelenségszinten különböző változók segítségével történik. Pl.: a csoportok alkotó személyiségeinek befolyása; szerkezeti jellemzők; csoport és környezete közti kölcsönhatások; genetikum nézőpont; a csoport és a kívül álló közösség közötti különbségek; érzelmi színezetű viszonyok (affektív viszony); kommunikációs szerkezet; a presztizs- és a hatalmi struktúra problémája; kooperációs munkamegosztás, a célokkal és feladatokkal stb. Ez a különféle kérdés, mintegy bizonyíték, hogy e szociológiai ágazat, már mélyen behatolt a társadalmi problémák elemzésébe, okainak feltárásába.

Az intézmények és szervezetek helye a társadalomban már a jogi- és a politikai kutatás területéhez tartozik. Az alapvető elméleti feltételt Marx munkássága nyújtja, mint példa, hogyan kell tudományosan megközelíteni a politikai problémákat, társadalmi-gazdasági kontextusban és történeti összefüggésekben vizsgálva.

Mindenekelőtt érdekes lenne megfigyelni, hogy határozza meg Kulcsár Kálmán a politika és a politikai szociológia fogalmát (miközben ismerteti a polgári szociológia álláspontját is): „a politika az államhatalom megszerzésére irányuló, az államhatalom felépítésében, vezetésében, gyakorlásának módjában megnyilvánuló, vagy mindezeket befolyásolni törekvő tudatos emberi tevékenység.”⁹ „A politikai szociológia az ellentétes vagy különböző érdekekkel rendelkező osztályok, rétegek, esetleg csoportok érdekeiből fakadó hatalmi törekvéseket, tranzakciós folyamatokat, ezek eszmei és valóságos kifejeződésének kereteit, formáit, az ezekből eredő konfliktusok jellegét, megoldások módozatait, kereteit kutatja, és pedig nem egymástól elszakítva, hanem együttesen a mindezekben megnyilvánuló tevékenység normatív kereteit, szervezeteit és az e normákat megvalósító, e szervezetekben megnyilatkozó konkrét emberi magatartásokat.”¹⁰

A politikai intézmények és a politikai magatartás kutatása a politikai szociológia egy része. Az intézmények vizsgálatában Max Weber, ismert polgári szociológus, a normatív elemzés módszerét alkalmazta, és a bürokratikus szervezet ideáltípusát megalkotva ma is hatással van a polgári elméletekre. A politikai szervezetekre irányuló problémák közül kettő a legismertebb: a döntés folyamat valamint a politikai szervezet és változás viszonya. Mi nagyon jól tudjuk, hogy a burzsoá társadalomban olyan sokat emlegetett demokrácia, tkp. nagyméretű politikai passzivitásra kényszeríti a társadalom legnagyobb részét, miközben a politikai pártok és a szavazás által az uralkodó osztálynak egy igen kis száma határoz.

A szocialista társadalomban, „a kifejezetten politikai szociológiai kutatás csak néhány évvel a marxista szociológia újbóli fellendülését követően bontakozott ki.”¹¹ Részben az osztályviszonyok, részben a politikai rend-

szer sajátosságai miatt a marxista politikai szociológia más feladatok előtt áll, mint a polgári szociológia. „A marxista politikai szociológiának a szocialista társadalom politikai viszonyainak feltárásával, az érdekviszonyok politikai jellegűvé formálódásának kutatásával, a politikai viszonyok, törekvések és a politikai szervezetek összefüggéseinek, a politikai szervezetek tevékenységének, az állami és a társadalmi-politikai szervezetek kapcsolatainak stb. vizsgálatával lényegében el kell jutnia a szocialista társadalom politikai rendszere sajátos jelenségeinek megértéséig”.¹²

A „részvétel” problémája nemcsak a szavazásban nyilvánul meg, hanem a széles körű döntésjogban. „Míg ugyanis a polgári demokráciában a különböző osztály- és rétegeket különböző, egyes osztályokhoz és rétegekhez tapadó... politikai pártok képviselik, addig a szocialista országok politikai rendszerében — tipikusan — egyetlen párt, a marxista munkáspárt politikai tevékenységébe csatornázódnak be a különböző osztályok, rétegek, csoportok érdekei és törekvései, s a marxista munkáspárton keresztül válhatnak politikai intézkedések alapjává.”¹³ A kommunista párt, a szocialista társadalom egészének érdekeit képviseli, habár még jelen vannak az eltérő, de ellentétes érdekek is. A pártnak tudatos tevékenységével fel kell tárnia és túlhaladnia e ellentmondásokat, amely feszültséghez vezethet.

Ma a politikai szervezetek helyét és szerepét a társadalomban szükségképpen a marxizmus alapján, és főleg Lenin gyakorlati munkásságából kiindulva határozzuk meg. A mozgalom, a tömegek befolyása az országépítésben sokban az adott, gyakorlati helyzettől függ, de az alapcél mindig a közvetlen demokrácia fejlesztése.

A polgári jogszociológiát, a szabadversenyen alapuló polgári jogelvek és a kapitalizmusnak monopólikapitalizmussá való átalakulásából következő válságos társadalmi viszonyok közötti ellentmondás hozta létre. Így a jog normatív kutatását állította szembe a valóságos társadalmi jelenségekkel.

A marxista jogszociológia kutatások kibontakozásánál, Marx és Engels természetszerűen elutasítva a jog normatív szemléletét, gondolatmenetükben egybekapcsolták a jogot és politikát, mint a társadalmi elméletek egészének egy szerves részét. Ma már a politikai jelenségekben találunk jogi elemeket, de a jogi jelenségekben is fedezünk fel politikai momentumokat. Éppen ezért, a jognak, mint eszköznek tudatos felhasználása, a társadalom alakításában hamarosan sajátos problémaként jelentkezett a jogszociológiában. A marxista jogszociológia is — állapítja meg Kulcsár K. — kétszen áll a jognak, mint a társadalomalakítás eszközének kutatására, hisz sohasem vonta kétségbe a jog osztálykötöttségét, sem pedig politikai jellegét. Külön témája és alkotó része a jogszociológiának, a jogalkalmazás, mint a konfliktus-megoldás egyik jelentős módja az államigazgatási el-

járásban, vagy mint olyan eszköz, amely részt vesz a társadalom szervezésében, vezetésében és irányításában. Külön kutatási irány a jog hatékonysága is, ami csak a társadalom történeti folyamataival összefüggésben vizsgálható eredményesen. Magyarországon főleg azért tartják fontosnak a jogszabály hatékonyságának problematikus kutatását, mert (1) a társadalom irányításának és tervezésének központi irányítása főleg a jogszabályok útján történik, (2) és mert a jog mint sajátos eszköz a politikában, csak saját korlátai között (elvek, értékek) használható fel eredményesen. Tudnunk kell, hogy a jogszabály a társadalmi viszonyokat az emberi magatartás formálja, együttesen a társadalom többi tényezőinek sokaságával. Viszont, nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a társadalom viszonyai alakítják magát a jogszabályt is, ami Kulcsár szerint már a jogszabály hatástalanságát jelzi, azt, hogy nem tükrözi helyesen a társadalmi viszonyokat.

A könyv külön figyelemreméltó része még, a szervezet szociológia fejlődésének és problémáinak feltárása; a fiatal életmód szociológia kialakulásának bemutatása, az ipar- és család szociológia stb.

Mindenesetre, a mű mintegy 14 ágazata tanulmányyszerű feldolgozással, képet ad a szociológia, mint komplex társadalmi tudomány helyzetéről, fejlődéséről és időszerű problémáiról Magyarországon, de még szélesebb körben is. A bemutatáskor értékes összehasonlításokkal találkozunk a Szovjetunió tudományos eredményeiről és a polgári szociológia ismert elméleti tévelygéseiről is.

A mű külön erénye, hogy az egyes tanulmányokat ajánló bibliográfia egészíti ki, ami sokban megnöveli a szociológiával, vagy annak egyes ágazatával foglalkozó egyének tanulmányi, ismerkedési lehetőségeit. A könyv gyakorlati alkalmazása így ugyanolyan magas fokon áll, mint elméleti széleskörűsége.

Jegyzetek

1. Kulcsár Kálmán tudományos munkássága a jogszociológia területén bontakozott ki, a hatvanas évek elején, majd szociológia történettel és politikai szociológiával foglalkozott. Gazdag és sokrétű tudományos munkássága bizonyítja marxista világnézetét és módszerét, a történelem és jog magasfokú ismeretét és távlatos gondolkodását.
2. Kulcsár Kálmán: Bevezető (8. old.)
3. Ugyanott (7. old.)
4. Ugyanott (14., 15. old.)
5. Ferge Zsuzsa: Társadalmi struktúra, osztály, réteg a mai szociológiában (35. old.)

6. Lenin: A nagy kezdeményezés. Lenin Összes művei: 39. kötet, Kossuth Könyvkiadó 1973. (15. old.)
7. Arutyunyan, Ju. V.: Opit szociologicseskogo izucsenyija szela (A falu szociológiai tanulmányozásának tapasztalatai), Moszkva, MGU, 1968. (175. old.)
8. Pataki Ferenc: A társadalmi csoportok (136. old.)
9. Kulcsár Kálmán: Politika és jogszociológia (158. old.)
10. Ugyanott (159., 160. old.)
11. Ugyanott (165. old.)
12. Ugyanott (165., 166. old.)
13. Ugyanott (167. old.)